

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИПИНЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

А. КОСТРУБА

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Цивільно-правовий договір є основним інструментом організації ринкових відносин, а договірне регулювання — традиційним засобом регулювання відносин у галузях приватного та публічного права [1, 9; 2 43]. Слід доповнити, що договір у цивільному праві України є засобом самоорганізації та саморегуляції цивільних правовідносин між їх учасниками.

Унікальність такого юридичного факту, як договір, слід пояснити тим, що, з одного боку, він здатен спричиняти наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин або суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, а з другого — в умовах цивільно-правового договору закріплюються як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави руху речових і зобов'язальних правовідносин, з настанням яких пов'язується виникнення, зміна або припинення прав, обов'язків або навіть нових цивільних правовідносин між сторонами договору. Умовами цивільно-правового договору встановлюються окремі механіз-

ми правоприпинення цивільних відносин і правові моделі правоприпиняючих юридичних фактів. Так, принцип свободи договору дозволяє учасникам цивільних правовідносин зробити юридичними фактами в межах цих правовідносин абсолютно будь-які обставини, незалежно від підстави їх виникнення.

Теоретичні питання договірної регулювання приватноправових відносин є предметом численних наукових досліджень таких учених, як Н. Кузнєцова, Р. Майданик, О. Кот, М. Пленюк, А. Гриняк, В. Луць, Н. Федорченко та ін. Проте поза увагою вчених залишаються теоретичні та практичні проблеми формування і функціонування механізму припинення договірної зобов'язання у контексті теорії юридичних фактів, яка розглядає підстави такого припинення, як окремі юридичні факти та їх юридичні склади.

Метою наукової статті є дослідження механізму припинення договірної зобов'язання через з'ясування юридичних конструкцій його функціонування. Через дії регулятивної та охоронної

функцій у праві визначені риси юридичних фактів регулятивного та компенсаційного характеру.

Регулятивна дія механізму правоприпинення договірних зобов'язань

Характерною рисою договірних зобов'язань є залежність настання юридичного факту в його структурі від правомірної волі сторони (дія) правочину або об'єктивних обставин дійсності (подія), існування яких передбачено правовою моделлю певного юридичного факту в договорі, який, збігаючись із фактичними обставинами, встановленими такою моделлю, може призвести до досягнення розумного очікування сторонами правового результату та, відповідно, припинення такого зобов'язання. Через такі юридичні факти забезпечується дія регулятивної функції права, зміст якої полягає в реалізації прав та інтересів учасників договірних зобов'язань, встановлених умовами *bona fides* відповідного договору.

У теорії цивільного права України такі правові конструкції отримали назву регулятивних правоприміняючих юридичних фактів [3, 131–138]. Серед найпоширеніших — *відчуження*. Під відчуженням слід розуміти встановлений договором юридичний механізм трансформації права власності на майно відповідно до його правового режиму, який супроводжується настанням фактичних наслідків такої трансформації, в результаті чого договірне зобов'язання припиняється.

Регулятивний вплив відчуження як правоприміняючого юридичного факту в договірному зобов'язанні полягає у досягненні мети правового регулювання, передбаченої сторонами договору. Так, у результаті відчуження власник, шляхом свого волевиявлення, реалізує належні йому правомочності розпорядження майном чи правами на користь іншої сторони, у результаті чого сторо-

ни договірного зобов'язання отримують розумний правовий результат.

Відчуження розрізняють залежно від правового режиму речей, характеру правовідносин загалом. У реальному правочині моментом настання наведеного юридичного факту є фактична передача речі. Моментом її відчуження у консенсуальному договорі є час відповіді на пропозицію укласти договір. При цьому фактична передача речі не збігається із датою укладення такого правочину. Якщо ж договір підлягає нотаріальному посвідченню, то права за ним переходять із моменту такого посвідчення, а якщо відповідні права підлягають державній реєстрації — з моменту реєстрації таких прав набувачем. Відповідно до ст. 334 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) відчуження ототожнюється переданням майна його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки, так само, як і вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно [4]. У результаті відчуження одночасно зі зміною власника майна відбувається й відчуження похідних прав на таке майно.

Також підставою для припинення договірних зобов'язань є його *належне виконання*. Воно полягає в дотриманні п'яти встановлених вимог, які одночасно є умовами настання наведеного правоприміняючого юридичного факту: 1) належний предмет виконання (статті 610, 620, 622 ЦК України); 2) належний суб'єкт виконання (статті 527, 528 ЦК України); 3) належний строк виконання (статті 530, 531 ЦК України); 4) належне місце виконання зобов'язання (ст. 532 ЦК України); 5) належний спосіб виконання (статті 529, 533 ЦК України).

Припинення договірних зобов'язань шляхом виконання полягає в здійсненні його сторонами суб'єктивних цивільних прав і виконанні зустріч-

них юридичних обов'язків, які виражають предмет зобов'язання. У такий спосіб досягається встановлена в договорі мета правового регулювання – задоволення спільних інтересів учасників цивільних правовідносин. Тобто належне виконання – це юридичний склад із диференційованим накопичення його елементів, формування яких незмінно призводить до припинення договірних зобов'язань.

Розглядаючи елементи належного виконання, необхідно звернути уваги на те, що у випадках, встановлених договором, належним суб'єктом може бути третя особа. Її правовий статус «за межами договору» не впливає на результативність механізму припинення договірних зобов'язань належним виконанням.

Належним місцем виконання договірних зобов'язань (ст. 532 ЦК України) є: а) за зобов'язаннями про передачу нерухомого майна – місцезнаходження цього майна; б) за зобов'язаннями про передачу товару (майна), що виникає на підставі договору перевезення, – місце здавання товару (майна) перевізникові; в) за зобов'язаннями про передачу товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, – місце виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторам на момент виникнення зобов'язання; г) за грошовим зобов'язанням – місце проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, – її місцезнаходження на момент виникнення зобов'язання [4].

Підставою для припинення договірних зобов'язань також є *передача відступного*. Його передача оформлюється укладенням правочину між кредитором і боржником, метою якого є припинення основного зобов'язання. Такий правочин має підтверджувати досягнення згоди сторонами щодо якості та розміру об'єкта, який є відступним, строку передачі відступно-

го, порядку його передачі, а також фіксацію моменту припинення договірних зобов'язань.

Передача відступного – це юридичний склад, елементами якого є існування основного договірних зобов'язання, укладення акцесорного договору про передачу відступного, настання фактичного наслідку попереднього правоприпиняючого юридичного факту – передача відступного, настання його юридичного наслідку – припинення основного цивільно-правового зобов'язання шляхом відповідної процесуальної фіксації цієї обставини. Характерною рисою договірних зобов'язань, яким припиняється основне, є диспозитивність щодо його форми та змісту. Якщо ж сторони в зобов'язанні не передбачили момент припинення основного зобов'язання відступним, то цей момент визначається залежно від предмета відступного. Якщо це матеріальна річ чи гроші, то основне договірне зобов'язання припиняється у момент їхньої передачі кредиторам. Якщо ж предметом відступного є права, то – в момент передачі відповідних прав. У разі, коли предметом відступного є дії певного характеру, – то з моменту їх вчинення, а якщо вона призводить до певного матеріального результату – в момент прийняття цього результату кредитором.

Відповідно до ст. 604 ЦК України *зобов'язання можуть припинятися також за домовленістю сторін*. Розірвання договору – це умова, з якою пов'язане часткове або повне припинення договірних зобов'язань, до моменту його юридичного та фактичного виконання. Тобто розірвання договірних зобов'язань є одним зі способів його припинення. Будь-яка домовленість про припинення договірних зобов'язань має ознаки правочинів з тією особливістю, що вони спрямовані на припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків, які виникли на підставі договору.

Відтак такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбачених у ст. 203 ЦК України. Таким чином, припинення договірної зобов'язання за домовленістю сторін оформлюється у формі, встановленій для укладення такого зобов'язання.

Зазначимо, що розірвання договору за згодою сторін тягне за собою не лише припинення прав та обов'язків його сторін, а ще й низку інших правових наслідків. Зокрема, все виконане за договором до його розірвання залишається виконаним і після розірвання. Також фактичні наслідки настання вказаного правоприпиняючого юридичного факту зберігаються незмінними. Виконане за договором до його розірвання не може розглядатись як безпідставне збагачення і не підлягає поверненню. Тобто права й обов'язки з договірної зобов'язання, що виникли до його розірвання, перестають існувати з моменту такого розірвання.

Згідно зі ст. 601 ЦК України договірне зобов'язання припиняється *зарахуванням зустрічних однорідних вимог*, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений, однак визначений моментом пред'явлення вимоги. Таким чином, здійснення зарахування можливе за наявності декількох умов: а) однорідність цивільно-правових зобов'язань (предметом обох зобов'язань повинні бути речі одного і того самого роду); б) зустрічність вимог у зобов'язанні (кредитор одного зобов'язання одночасно є боржником за іншим зобов'язанням, і навпаки — боржник першого зобов'язання є кредитором другого); в) настання строку виконання цивільно-правових зобов'язань; г) укладення правочину про зарахування зустрічних однорідних вимог; г) проведення звірки взаєморозрахунків за однорідними зобов'язаннями, які припиняються

зарахуванням зустрічних однорідних вимог.

Припинення договірної зобов'язання зарахуванням, на відміну від інших видів односторонніх правочинів, передбачає припинення як прав, так і обов'язків заявника зарахування і його контрагента. Тому договірне зобов'язання із наведених підстав припиняється з моменту отримання відповідної заяви контрагентом. При цьому відмова від зарахування неможлива для обох сторін такого зобов'язання. Саме з моменту отримання заяви для сторін настають юридичні наслідки зустрічного зарахування. Це пов'язано з тим, що в разі неотримання повідомлення про зарахування останній може планувати низку дій судового порядку для вирішення спору, у зв'язку з цим він може втратити частину власних коштів. Логічним є те, що сторона має право знати про момент припинення зобов'язання зарахуванням, а цього можна досягти лише шляхом його повідомлення.

Однією з підстав припинення договірної зобов'язання, відповідно до ст. 605 ЦК України, є звільнення кредитором боржника від його обов'язків (*прощення боргу*). На підставі того, що одна сторона — кредитор має суб'єктивне цивільне право, на його контрагента — боржника покладається юридичний обов'язок, який кореспондує визначеному суб'єктивному цивільному праву, припинення договірної зобов'язання відбувається у прямому і зворотному порядку. Прямий порядок полягає у виконанні юридичного обов'язку кредитором, а зворотний — у позбавленні особи суб'єктивного цивільного права, якому кореспондує такий обов'язок.

Прощення боргу характерне тим, що кредитор звільняє боржника від виконання його обов'язків, не вимагаючи зустрічного виконання зобов'язань, унаслідок чого відповідне договірне зобов'язання припиняється. Це без-

умовний, односторонній правочин, припинення договірної зобов'язання відповідно до якого відбувається у зворотному порядку.

Відповідно до ст. 606 ЦК України договірне зобов'язання припиняється *поєднанням боржника і кредитора в одній особі (confusio)*. Кожне цивільно-правове зобов'язання передбачає існування трьох його основних елементів: суб'єкт, об'єкт, зміст. На відміну від іншого, виключення такого елементу зобов'язання, як суб'єкт, припиняє його існування. Формулою такого виключення є поєднання боржника і кредитора в одній особі.

При поєднанні боржника і кредитора в одній особі договірне зобов'язання зазнає певних змін. Одна особа переймає на себе всі юридичні властивості іншої у договірному зобов'язанні, в зв'язку з чим припиняє статус учасника відповідних правовідносин. Раніше існуючі юридичні зв'язки сторін поглинаються особою, яка поєднала в собі двох (або більше) учасників такого зобов'язання. У результаті цього учасник правовідносин, який є контрагентом особи, яка поєднала в собі боржника і кредитора, перестає бути суб'єктом такого договірної зобов'язання.

До слова, громадянин А. і громадянин К. є учасниками орендних правовідносин із приводу нерухомого майна. Нерухоме майно є власністю громадянина А., наймачем є громадянин К. Перебуваючи в орендних правовідносинах, сторони укладають договір купівлі-продажу, внаслідок чого майно переходить у власність громадянина К. У такому випадку укладення договору купівлі-продажу змінює орендні правовідносини, внаслідок чого вони припиняються.

Строки у цивільному праві України є правовою категорією, яка зумовлює не тільки упорядкування цивільного обороту у часовому відношенні, а й

забезпечує можливість здійснення та реалізації суб'єктами цивільних відносин своїх прав, спонукання зобов'язаних осіб до виконання належних їм обов'язків і можливість своєчасного захисту порушених прав. Суб'єкти цивільного права, реалізуючи свої права, зацікавлені у тому, щоб вони (права) та обов'язки здійснювалися не лише належним чином, а й своєчасно. Тому *настання строку* є юридичним фактом, який може призводити до припинення договірної зобов'язання. Його особливість полягає у тому, що він відноситься до подій, навіть незважаючи на те, що його перебіг може залежати від волі учасників цивільних правовідносин.

Зокрема, у п. 5 ч. 1 ст. 1141 ЦК України встановлюється, що договір простого товариства припиняється у разі спливу строку договору простого товариства [4]. У цьому разі правоприпиняючим юридичним фактом є момент спливу строку дії договору простого товариства. Тобто сплив строку є правоприпиняючим юридичним фактом.

Припинення договірної зобов'язання у разі спливу строку передбачене і зарубіжним цивільним законодавством європейських країн. Наприклад, у ст. 1737 Цивільного кодексу Франції регламентується: «У випадках, коли договір оренди укладений письмово, він припиняє свою дію із настанням відповідного строку без додаткового повідомлення про це стороні»¹ [5].

Аналогічне за правовою природою положення міститься також у ст. 2219 Кодексу Наполеона, яка встановлює, що давність є засобом встановлення або погашення зобов'язання у разі настання певного строку та за наявності відповідних умов, передбачених законом.

Водночас у юридичній літературі існує думка, що закінчення строку дії

¹ «Le bail cesse de plein droit à l'expiration du terme fixé, lorsqu'il a été fait par écrit, sans qu'il soit nécessaire de donner congé».

договору не завжди можна ототожнювати з підставою припинення зобов'язань [6, 17]. Припинення цивільно-правових зобов'язань є правовим наслідком дії юридичних фактів (вольових дій учасників цивільних правовідносин), спрямованим на припинення цивільних прав і обов'язків конкретних суб'єктів. Після настання такого юридичного факту цивільні правовідносини між цими суб'єктами припиняються.

Компенсаційна дія механізму правоприпинення договірних зобов'язань

Традиційно досягнення мети правового регулювання суспільних відносин забезпечується правомірною поведінкою суб'єктів відповідних правовідносин у межах встановленої ними програми юридичних дій.

Водночас не є винятком ситуації соціального конфлікту, які виникають між сторонами договірних зобов'язань. Умовами його виникнення і розвитку є настання юридичного наслідку, який не був передбачений сторонами правочину як мета, досягнення якої є прагненням сторін.

Дефектність юридичних фактів у стадії правореалізації змінює стадії правового регулювання договірних зобов'язань, що супроводжується переходом до стадії правоприпинення, задіяння функціонування окремого механізму правового регулювання відповідних відносин — механізму правоприпинення, за допомогою якого відбувається припинення договірних зобов'язань за межами узгодженої поведінки сторін. Їхня мета — припинення правовідносин у зв'язку з встановленням дефектності фактичної або юридичної сторони юридичного факту в стадії правореалізації та неможливістю досягнення запрограмованого сторонами правового результату.

Компенсаційний характер вказаних правоприпиняючих фактів полягає в компенсації дефекту фактичної або

юридичної сторони юридичного факту настанням відповідного наслідку скооригованого з новою правовою моделлю поведінки учасників цивільних правовідносин.

Так, у ч. 1 ст. 615 ЦК України встановлено, що «у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом». У цьому випадку доцільно вести мову про такий правоприпиняючий юридичний факт договірних зобов'язань, як *його припинення на вимогу однієї зі сторін*. Відмова від виконання договору вважається обґрунтованою, якщо виконанням порушуються умови договору чи коли договір не може виконуватися з інших причин, які не залежать від волі сторін. Одностороння відмова від виконання зобов'язань розглядається як спосіб захисту порушеного права, у зв'язку з цим механізм правоприпинення договірних зобов'язань набуває охоронного характеру.

Досліджуючи проблему реалізації в механізмі правоприпинення договірних зобов'язань охоронної функції цивільного права, слід зазначити, що підставою настання юридичного факту, який припиняє таке зобов'язання, є порушення сторонами умов договору.

У деяких випадках реалізацію права на односторонню відмову від договору обумовлено іншими обставинами, що не пов'язані з порушенням договору. Їх настання може бути викликано зовнішніми фактами, так і такими діями, які не мають ознак правопорушення [7, 17]. Надання права на відмову від договірних зобов'язань завжди обумовлено неможливістю забезпечення досягнення мети в його правовому регулюванні.

По-перше, наділення правом на відмову пов'язано з фидуціарним характером договірних відносин стороні (п. 1 ч. 1 ст. 1008 ЦК України).

По-друге, право на односторонню відмову надається сторонам тоді, коли його укладено без визначення строку дії. У такому випадку наділення правом на односторонню відмову обумовлено необхідністю надання сторонам договору, дія якого не має конкретних часових меж, додаткових можливостей для його розірвання (крім досягнення ними згоди), у разі втрати інтересу в однієї зі сторін до подальшого виконання договору (п. 4 ч. 1 ст. 1141 ЦК України).

По-третє, право на односторонню відмову, що не обумовлена будь-якими обставинами, надається економічно більш слабкій стороні договору — фізичній особі (п. 6 ч. 1 ст. 911 ЦК України).

Наведений механізм правоприпинення договірних зобов'язань спричиняє юридичні наслідки в результаті односторонньої дії сторони договору. Розриваючи юридичний зв'язок між учасниками цивільних правовідносин, він завершується на певній стадії їх розвитку. Таке припинення договірних зобов'язань відбувається на будь-якому етапі свого розвитку в стадії право-реалізації.

У частині 2 ст. 604 ЦК України визначено, що *цивільно-правове зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація)*. Новація охоплює випадки припинення договірних зобов'язань шляхом трансформації його змісту. Також корегується його об'єкт. При цьому такий елемент, як суб'єкт зобов'язання, залишається незмінним.

У спрощеному вигляді функціонування механізму припинення договірних зобов'язань має такий вигляд: а) виникнення прав та обов'язків за першим зобов'язанням; б) неможливість досягнення мети правового регулювання, встановленого в межах першого цивільно-правового зобов'язання;

в) формування другого зобов'язання; г) встановлення умов реалізації новації (з цією стадією припиняється перше зобов'язання і виникає друге); г) право-реалізація в межах другого зобов'язання.

Наприклад, якщо за договором під-ряду замовник залишився винен під-ряднику за виконану роботу, сторони можуть перетворити цей борг у позикове зобов'язання: підрядник стає позикодавцем, а замовник — позичальником. У такому разі двостороннє цивільно-правове зобов'язання на підставі того, що одне з двох, які його утворюють, припинилося, а інше — ні, загалом припиняється. При цьому друге набуває форми зовсім іншого самостійного за правовою природою цивільно-правового зобов'язання — позикового. Крім того, це нове цивільно-правове зобов'язання має свій самостійний зміст, який відрізняється від інших. Додатково це нове зобов'язання отримує певні особливості, які надають йому індивідуальності. Ці особливості виражаються у пов'язаності нового зобов'язання із попереднім, а також відворотності від об'єкта цього попереднього зобов'язання.

Договірне зобов'язання також припиняється *неможливістю його виконання* у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України). На жаль, у ЦК України не встановлено критерію неможливості виконання зобов'язання. Чи то обставина, яка унеможливила суб'єктивне виконання зобов'язання, чи то обставина, яка змінила умови, у зв'язку з чим сторони (сторона) не можуть виконати зобов'язання об'єктивно, незалежно від усіх інших обставин. Крім того, закон не розкриває самого поняття неможливості виконання зобов'язання.

Неможливість виконання цивільно-правового зобов'язання призводить до його припинення у тому випадку, коли умова неможливості виникла вже після

вчинення правочину. У такому разі правоприняючим юридичним фактом є дії або події, які поєднавшись зі своєю правовою моделлю, створюють обставини, що об'єктивно унеможливають виконання договірних зобов'язань. При цьому припинення зобов'язання у зв'язку з неможливістю його виконання оформлюється взаємною домовленістю сторін.

Зі смертю фізичної особи (ліквідацією юридичної особи) також припиняється її правоздатність, речові та зобов'язальні права, а також участь у договірних зобов'язаннях.

За загальним правилом, встановленим у ЦК України, цивільно-правове зобов'язання повинно бути виконано боржником особисто, якщо законом або договором не передбачено іншого. Факт смерті фізичної особи (ліквідації юридичної особи) об'єктивно впливає на визначену мету правового регулювання відповідних цивільних правовідносин. Це пояснюється тим, що юридична відсутність сторони договірних зобов'язань перешкоджає його належній реалізації. Зокрема, втрачаються її юридичні зв'язки з належним їй майном, з іншими особами, з якими вона перебуває у цивільних правовідносинах. Інакше кажучи, смерть фізичної особи (ліквідація юридичної особи) є підставою припинення договірних зобов'язань, окрім випадків належного правонаступництва. У цьому разі юридичний зв'язок між відсутньою особою та іншими учасникам договірних зобов'язань трансформується у правові зв'язки з її правонаступником, що розумно перешкоджає припиненню договірних зобов'язань.

Окрім наведених нормативно визначених юридичних конструкцій, припинення договірних зобов'язань досягається шляхом функціонування також саморегулюючих факторів. До таких слід віднести *настання скасувальної умови правочину, встановленої сторонами договірних зобов'язань*,

та її дія в механізмі його правопринявання.

У більшості випадків «життя» правочину пов'язано з настанням безумовних факторів досягнення його мети. Водночас сторони правочину мають можливість заздалегідь встановити існування обставин (їхню наявність або відсутність), які можуть вплинути на динаміку договірних зобов'язань між ними. Це дає право на існування такого правового явища, як умовні правочини.

У юридичній літературі в поділі всіх правочинів на умовні та безумовні, правочини зі скасувальною та відкладальною умовами відносяться до першої категорії. Згідно з усталеною в цивілістиці думкою умовним є правочин, у якому виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків залежить від настання або ненастання певної обставини. Традиційним є два види умов правочину: умови з відкладальними, або суспензивними (від лат. *suspensus* — завислий, затриманий), та скасувальними, або резолютивними (від лат. *resolutivus* — остаточний), обставинами. Так, відповідно до частин 1 та 2 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина) [4].

Як вбачається із наведених положень ЦК України, законодавець розмежовує відкладальну та скасувальну обставини за наслідками, до яких призводять правочини, в яких передбачені такі обставини. У проекції юридичних фактів відкладальна обставина має характер правовстановлюючої або правозмінюючої дії або події, тоді як настання скасувальної умови норма-

тивно визначено як правоприпиняючий юридичний факт договірної зобов'язання.

Водночас доцільно зауважити, що такий поділ є досить умовним з огляду на складний і відносний характер юридичних фактів. Так, у правочинах, які спрямовані на передачу речей у власність, користування або володіння особи, настання відкладальної і скасувальної умови мають характер правоприпиняючого юридичного факту через його комбіновані юридичні наслідки. Так, у правочинах, спрямованих на передачу речі у власність або в інше речове право, відкладальна умова спричиняє наслідок у формі не тільки виникнення права власності або окремих правомочностей в однієї особи, а й припинення їх у іншій. Тобто настання відкладальної умови є правовстановлюючим і правоприпиняючим юридичним фактом одночасно. Своєю чергою, скасувальна умова за своєю природою завжди має спричинити наслідок у формі припинення прав, обов'язків, правовідносин або правомочностей у правовідношенні. Загалом можна констатувати, що настання скасувальної умови правочину є правоприпиняючим юридичним фактом із відтермінованим механізмом дії. Сама природа такого правочину обумовлює ту обставину, що існує певний проміжок часу між моментом його укладення та настанням наслідків.

Як скасувальна, так і відкладальна умови правочину характеризуються такими властивостями: а) ними можуть бути певні юридичні факти, які не існують у момент вчинення правочину; б) настання таких юридичних фактів повинно мати ймовірний характер, тобто стороні (сторонам) правочину має бути невідомо те, чи настане певна обставина в майбутньому; в) обставина, що визначена в правочині як умова, має бути реальною і не може суперечити актам цивільного законодавства України, інтересам держави та суспіль-

ства, його моральним засадам; г) вони не є істотною умовою договору.

Скасувальна умова в правочині за своєю природою є обставиною, яка знаходить відображення у правовідносинах, здебільшого на підставі волі сторін. Це означає, що сторони самостійно проводять первинну фіксацію відповідної правової моделі скасувальної умови на стадії його укладення.

Особливе значення для скасувальної та відкладальної умов має реальність їх існування. Ця умова містить не стільки теоретичне, скільки практичне значення, адже закріплення у змісті правочину умови, яка не може існувати в об'єктивній реальності, повністю нівелює її природу і будь-яку можливість настання. Нездійсненна скасувальна умова, настання якої є правоприпиняючим юридичним фактом, фактично позбавлена будь-якої *potentia* для того, щоб запустити у дію механізм правоприпинення. Незважаючи на наявність юридичної сторони правоприпиняючого юридичного факту (скасувальна умова встановлена в правочині), фактична сторона такого юридичного факту ніколи не настане, а тому і механізм правоприпинення цивільних майнових відносин ніколи не зможе спричинити правоприпиняючого наслідку.

Необхідно констатувати, що нормативно-правове регулювання вчинення і виконання правочинів із відкладальними та скасувальними обставинами в принципі обмежується загальними положеннями ст. 212 ЦК України, яка, по суті, визначає особливості виконання цих правочинів і дії відповідного механізму правовстановлення, правозмінення та правоприпинення договірної зобов'язання. Водночас про наведені конструкції згадується в інших положеннях ЦК України. Зокрема, що стосується відкладальної умови правочину, то її використання є характерним для договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому та договору оренди житла з викупом.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 723 ЦК України договором дарування може бути встановлений обов'язок дарувальника передати дарунок обдаровуваному в майбутньому через певний строк (у певний термін) або у разі настання відкладальної обставини. Що стосується оренди житла з викупом, то відповідно до ч. 7 ст. 810¹ ЦК України договір оренди житла з викупом є документом, що свідчить про перехід права власності на нерухоме майно від підприємства-орендодавця до особи-орендаря з відкладальними обставинами, визначеними законом. Своєю чергою, скасувальна умова правочину згадується лише в одній статті ЦК України. Крім ст. 212, це ст. 1142, відповідно до ч. 2 якої учасник договору простого товариства, укладеного на визначений строк, або договору, в якому досягнення мети визначено як скасувальна умова, має право вимагати розірвання договору у відносинах з іншими учасниками через поважну причину з відшкодуванням іншим учасникам реальних збитків, завданих розірванням договору.

Варто звернути увагу на те, що зважаючи на визначення відкладальної та скасувальної умов у ст. 212 ЦК України, вони можуть бути застосовані і в односторонніх правочинах. На користь цієї обставини свідчить положення ст. 723 ЦК України, яка передбачає можливість існування конструкції договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому. Так, відповідно до ч. 2 зазначеної статті у разі настання строку (терміну) або відкладальної обставини, встановлених договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, обдарований має право вимагати від дарувальника передавання дарунка або відшкодування його вартості. При цьому так само сторони можуть передбачити, що договір дарування припиняється з моменту настання певної обставини, якщо вона настає до передачі дарунка та набуття права

власності обдаровуваного на нього. Беручи до уваги наведене, учасники правочинів можуть передбачити майже будь-яку обставину як скасувальну умову, незалежно від того, чи має вона форму дії або події.

Через відсутність інших конкретизуючих положень цивільного законодавства України учасники правочинів можуть самостійно передбачити специфікуючі вимоги до скасувальної умови правочину. Наприклад, передбачити як скасувальну обставину той чи інший природний катаклізм, або ж визначити як скасувальну умову певну подію, яка матиме місце в конкретній місцевості, відповідатиме певним властивостям, зокрема матиме ступінь небезпеки, поширеність на території тощо. Крім того, сторони договірної зобов'язання можуть передбачити, що скасувальна або відкладальна умови застосовуються лише до певних частин правочину.

Для скасувальної умови, настання якої є правоприпиняючим юридичним фактом, характерно те, що вона не може бути істотною умовою правочину. Пояснення цієї обставини полягає в самій природі правочину як волювальної свідомої дії, спрямованої на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та/або обов'язків. Отже, надання скасувальній умові характеру істотної умови правочину фактично блокує його вчинення сторонами. Скасувальна умова на момент укладення правочину існує лише в ідеальному вигляді, а фактично в реальному житті відповідна обставина має виникнути лише в майбутньому. При цьому ще достеменно не відомо, настане вона чи ні.

Характерна риса відкладальної та скасувальної обставин, настання яких є юридичним фактом, — це те, що вони мають «об'єктивований» характер і їхнє настання має переважно відбуватися без участі сторін правочину або за їхньої участі, однак без створення перешкод контрагента в договірному зобов'язанні. Однак механізм правоприпи-

нення договірної зобов'язання може діяти як за об'єктивним, так і за суб'єктивним сценарієм.

Слід зазначити, що скасувальна умова як елемент договору, а також як підстава припинення договірних зобов'язань може мати місце лише в межах існуючих правовідносин і лише в межах чинного правочину. Інакше кажучи, скасувальна умова може бути відображена як його елемент, коли такий правочин є фактично укладеним. Водночас сторони не можуть домовитися про скасувальну умову правочину, якщо його ще немає, бо така домовленість не матиме достатньої юридичної сили для того, щоб бути відображеною в майбутньому правочині.

Крім того, за своєю природою скасувальна умова правочину безпосередньо може бути непов'язана з конкретними правовідносинами. Лише сторони правочину диференційно передбачають у його умовах таку обставину, надають їй ролі юридичного факту, який спричиняє певні юридичні наслідки, і в деяких випадках не мають фізичного відображення.

До особливостей скасувальної умови, настання якої є правоприпиняючим юридичним фактом у договірному зобов'язанні, в правочині можна віднести те, що, з одного боку, така обставина, а точніше її правова модель, розглядаються як елемент правочину. Після її закріплення в умовах правочину вона є необхідною та достатньою для функціонування такого правочину, хоча і не має характеру істотної умови. З другого боку, скасувальна умова є результатом творчого підходу сторін правочину до формування його умов, а тому розглядається як обставина, яка припиняє правовідносини у зв'язку з тим, що відображена в правочині за волею сторін.

Необхідно зазначити, що причинно-наслідковий зв'язок між скасувальною умовою правочину та юридичним наслідком її настання у механізмі пра-

воприпинення договірних зобов'язань характеризується вираженим формалізованим виглядом. Так, незалежно від того, що передбачено як скасувальна умова, вона призводить до наслідку у формі припинення прав та обов'язків сторін правочину. Це означає, що цивільні правовідносини припиняються з настанням самої скасувальної умови правочину незалежно від того, чи пов'язана вона з передачею речей, виконанням певних робіт чи наданням послуг.

Однак все ж таки порядок настання юридичних наслідків скасувальної умови також може бути специфікований. Фактично можна виокремити два порядки настання наслідків відповідної умови правочину — об'єктивний та суб'єктивний.

Об'єктивне правоприпинення характеризується тим, що договірне зобов'язання припиняється автоматично з моменту настання відповідної умови. Наприклад, сторони правочину можуть передбачити, що права та обов'язки сторін припиняються з моменту смерті одного з батьків орендодавця. За таких обставин договірне зобов'язання має вважатися припиненим саме з моменту біологічної смерті відповідної особи незалежно від усіх інших обставин.

Що стосується суб'єктивного правоприпинення, то воно характеризується тим, що сторони передбачають як момент настання скасувальної умови не фактичний момент, коли має місце відповідна умова, а момент, коли особа дізнається про настання відповідної обставини.

Такий порядок базується на принципі добросовісності і визначається тим, що відповідні наслідки настають із моменту, коли сторона договору дізналася або могла дізнатися про настання таких обставин. У прикладі зі смертю батьків орендодавця суб'єктивне правоприпинення характеризувалося моментом, коли орендар дізнався або міг дізнатися про настання скасуваль-

ної умови, наприклад, коли орендар оповістив їх про настання такої обставини, додавши копії відповідних документів.

Натомість із погляду об'єктивного припинення, правочин фактично припиняється з моменту настання відповідної обставини незалежно від того, чи дізналися про настання такої обставини інші учасники цивільних правовідносин. Водночас в умовах самого правочину, з метою уникнення різотлумачень та зловживань, сторони правочину передбачають порядок фіксації та доведення існування скасувальної умови.

Як об'єктивне, так і суб'єктивне правоприпинення призводять до одного наслідку, але породжують різні ризики. При суб'єктивному правоприпиненні відповідна сторона правочину отримує необхідний обсяг інформації щодо його умови. З моменту її отримання сторона має певний час для вчинення необхідних дій, щоб повністю припинити договірне зобов'язання і не спричинити негативних наслідків.

У випадку з об'єктивним припиненням, відповідна сторона правочину може не знати про настання умови. Протягом часу, як відповідна умова настала й особа дізналася про її настання, сторона користується благами без достатньої правової підстави, а тому її контрагент може застосувати до такої особи негативні наслідки у формі штрафних санкцій.

Водночас в умовах договору, що визначає суб'єктивний або об'єктивний порядок правоприпинення, сторони можуть передбачити певний час, який дається їм для оформлення такого припинення або вчинення інших дій фактичного характеру. За наявності скасувальної умови і фактичного припинення правочину в цей проміжок часу одна зі сторін правочину може на законних підставах користуватися відповідними матеріальними благами. Так, якщо сторони передбачають в умовах правочину, що він припиняється з моменту настан-

ня скасувальної умови, яка фіксується сторонами в певному документі. У такому разі існує час між настанням умови та оформленням факту такого настання. У цей проміжок часу, наприклад, орендар може продовжувати володіти предметом оренди, замовник ще отримує послуги або роботи, — якщо інше не передбачено умовами договору. При цьому може мати місце і зворотний процес, за яким в аналізований період фактично припиняється виконання робіт, надання послуг або використання інших благ, хоча саме правоприпинення ще не оформлене належним чином.

Необхідно зазначити, що скасувальна умова правочину є конструкцією, яка вписується в основні засади функціонування механізму правоприпинення договірних зобов'язань й узгоджується із порядком виконання та припинення правочинів. Зокрема, на нашу думку, скасувальна умова може бути відображена в умовах правочину як підстава не тільки для припинення договірного зобов'язання загалом, а й для припинення окремих прав та обов'язків учасників відповідних правовідносин.

Це означає, по-перше, що настання скасувальної умови, як і будь-який інший юридичний факт у механізмі правоприпинення договірних зобов'язань, може мати різні прояви на різних рівнях існування або припинення правових явищ.

Вказане свідчить про можливість її дії як на окремі права, правомочності або ж обов'язки сторін правочину, так і на правовідносини загалом. Тобто через умови договору і природу конкретної моделі скасувальної обставини відповідне договірне зобов'язання припиняється повністю.

По-друге, скасувальна умова правочину може запускати прямий чи зворотний механізм правоприпинення договірного зобов'язання. Тобто припинити юридичні обов'язки у зв'язку з

припиненням суб'єктивного цивільного права, або навпаки, припиняти суб'єктивні цивільні права у зв'язку з припиненням юридичного обов'язку сторони правочину.

По-третє, скасувальна умова правочину може стосуватися всього правочину або ж окремої його частини. Унаслідок цього скасувальна умова правочину може змінювати природу правовідносин, робити з двостороннього правочину односторонній або зі змішаного сингулярний тощо.

Наведене дозволяє стверджувати, що цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання цивільних відносин розглядається як відповідний інструмент регулювання відповідних відносин (правовий засіб саморегулювання), як засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, а також як, власне, правоприпиняючий юридичний факт. Він забезпечує інтереси учасників цивільних правовідносин при збереженні властивості бути гнучким у межах механізмів забезпечення балансу інтересів конкретних суб'єктів цивільних правовідносин, суспільства і держави.

Правове регулювання цивільних майнових відносин має на меті досягнення визначеного їх учасниками пра-

вового результату в стадії правореалізації. У цій стадії правоприпиняючі юридичні факти, за допомогою відповідного механізму правоприпинення, забезпечують настання узгодженого сторонами в договорі наслідку в виді правоприпинення. У разі виникнення дефекту юридичного факту в стадії правореалізації припинення договірних зобов'язань відбувається через юридичні факти іншого характеру. Їхня дія, яка полягає в компенсації неможливості усунення дефекту юридичного факту, заважає досягненню мети правового регулювання у стадії правореалізації настанням очікуваного юридичного наслідку відповідно до прийнятої учасниками цивільних правовідносин правової моделі поведінки суб'єктів права.

Правочин зі скасувальною умовою є правовим засобом саморегулювання відносин між учасниками цивільного обороту, особливість якого полягає у тому, що умовами такого правочину передбачено припинення всіх або певних суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків його сторін із настанням певної обставини, визначеної сторонами договірних зобов'язань, яка не існує на момент укладення правочину і невідомо коли вона настане, і чи настане взагалі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Пархоменко Н. М.* Договір у системі права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Наталія Миколаївна Пархоменко. — Київ, 1998. — 18 с.
2. *Шевченко Л. И.* О понятии, сущности и значении договорного регулирования имущественных отношений в условиях рыночной экономики / Л. И. Шевченко // Государство и право. — 2005. — № 10. — С. 42–48.
3. *Коструба А.* Регулятивні юридичні факти у механізмі припинення цивільних майнових правовідносин / А. Коструба // Право України. — 2015. — № 10. — С. 131–138.
4. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV* : станом на 1 липня 2017 р. (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
5. *Code civil. Version consolidée au 2 mars 2017* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEX000006070721&dateTexte=20170620>
6. *Коссак В. М.* Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України / В. М. Коссак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — Одеса : Юрид. л-ра, 2004. — Вип. 23. — С. 11–17.
7. *Міхно О. І.* Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Харків : Нац. юрид. акад. України, 2004. — Вип. 67. — С. 47–55.

REFERENCES

1. Parkhomenko N. M. Dohovir u systemi prava Ukrainy [The contract in system of the law of Ukraine], Kyiv, 1998, 18 p.
2. Shevchenko L. I. O ponyatii, sushchnosti i znachenii dogovornogo regulirovaniya imushchestvennykh otnosheniy v usloviyakh rynochnoy ekonomiki [About a concept, essence and value of contractual regulation of the property relations in the conditions of market economy], *Gosudarstvo i pravo*, 2005, no. 10, pp. 42–48.
3. Kostruba A. Rehuliatyvni iurydychni fakty u mekhanizmi pryypynennia tsyvilnykh mainovykh pravovidnosyn [The regulatory legal facts in the mechanism of the termination of civil property legal relationship], *Pravo Ukrainy*, 2015, no. 10, pp. 131–138.
4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV: stanom na 1 lyupnia 2017 r. (iz zminamy) [The Civil code of Ukraine of January 16, 2003 № 435-IV: as of July 1, 2017 (with changes)], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2003, no. 40–44, Article 356.
5. Code civil. Version consolidée au 2 mars 2017. Available at: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721&dateTexte=20170620>
6. Kossak V. M. Problemy pryypynennia zoboviazan za novym Tsyvilnym kodeksom Ukrainy [Problems of discharge of the new Civil code of Ukraine], *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Current issues of state and law], Odesa: Iuryd. 1-ra, 2004, Issue 23, pp. 11–17.
7. Mikhno O. I. Tsyvilno-pravovi aspekty zarakhuvannia iak sposobu pryypynennia dohovoru [Civil aspects of transfer as way of termination of the contract], *Problemy zakonnosti*, Kharkiv: Nats. iuryd. akad. Ukrainy, 2004, Issue 67, pp. 47–55.

Коструба А. Теоретичні аспекти припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України

Анотація. Стаття присвячена теоретичним розробкам припинення цивільно-правових зобов'язань. Обґрунтовується унікальність договору як юридичного факту, який пояснюється тим, що, з одного боку, він здатен спричиняти наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, а з другого – в умовах цивільно-правового договору закріплюються самостійні, визначені сторонами правочину підстави руху зобов'язальних правовідносин, з настанням яких пов'язується виникнення, зміна або припинення прав, обов'язків або навіть нових цивільних правовідносин між сторонами договору. Висловлюється думка, що умовами цивільно-правового договору встановлюються окремі механізми правоприменення цивільних відносин та правові моделі правоприменюючих юридичних фактів.

Автор обґрунтовує думку, що рисою договірних зобов'язань є залежність настання юридичного факту в його структурі від правомірної волі сторони (дія) правочину або об'єктивних обставин дійсності (подія), існування яких передбачено правовою моделлю певного юридичного факту в договорі, який, збігаючись із фактичними обставинами, встановленими такою моделлю, може призвести до досягнення розумного, очікуваного сторонами правового результату та, відповідно, припинення такого зобов'язання.

Крім того, доводиться, що в практиці не є винятком ситуації соціального конфлікту, які виникають між сторонами договірних зобов'язань. Умовами виникнення такого конфлікту є настання юридичного наслідку, який не був передбачений сторонами правочину. Компенсаційний характер таких правоприменюючих юридичних фактів полягає в компенсації дефекту їх фактичної або юридичної сторони настанням відповідного наслідку, скоригованого з новою правовою моделлю поведінки учасників договірних зобов'язань.

Увага приділена такій формі припинення договірних зобов'язань, як настання скасувальної та відкладальної умов правочину. Зазначається, що особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина).

Ключові слова: договір, юридичний факт, припинення договірних зобов'язань, механізм правового регулювання, умовний правочин.

Коструба А. Теоретические аспекты прекращения договорных обязательств в гражданском праве Украины

Аннотация. Статья посвящена теоретическим разработкам прекращения гражданско-правовых обязательств. Обосновывается уникальность договора как юридического факта, что объясняется тем, что, с одной стороны, он способен вызывать последствия в виде возникновения, изменения или прекращения гражданских правоотношений, а с другой – в условиях гражданско-правового договора закрепляются самостоятельные, определенные сторонами сделки основания движения обязательственных правоотношений, с наступлением которых связывается возникновение, изменение или прекращение прав, обязанностей или даже новых гражданских правоотношений между сторонами договора. Высказывается мнение, что условиями гражданско-правового договора устанавли-

ваются отдельные механизмы прерывания гражданских отношений и правовые модели прерывающих юридических фактов.

Автор обосновывает мысль, что признаком договорного обязательства является зависимость наступления юридического факта в его структуре от правомерной воли стороны (действие) сделки или объективных обстоятельств действительности (событие), существование которых предусмотрено правовой моделью определенного юридического факта в договоре, который совпадая с фактическими обстоятельствами, установленными такой моделью, может привести к достижению разумного, ожидаемого сторонами правового результата и, соответственно, прекращению такого обязательства.

Кроме того, доказывается, что в практике не является исключением ситуации социального конфликта, которые возникают между сторонами договорных обязательств. Условиями возникновения такого конфликта является наступление юридического последствия, которое не было предусмотрено сторонами сделки. Компенсационной характер таких прерывающих юридических фактов заключается в компенсации дефекта их фактической или юридической стороны наступлением соответствующего последствия, скорректированного с новой правовой моделью поведения участников договорного обязательства.

Внимание уделено такой форме прекращения договорного обязательства, как наступление отменительного и отлагательного условий сделки. Отмечается, что лица, которые совершают сделку, имеют право обусловить прекращение договорного обязательства обстоятельством, относительно которого неизвестно, наступит оно или нет (отменительное условие).

Ключевые слова: договор, юридический факт, прекращение договорных обязательств, механизм правового регулирования, условная сделка.

Kostruba A. Theoretical Aspects of Termination of Contractual Obligations in Civil Law of Ukraine

Anotation. The article is devoted to theoretical development of termination of civil obligations. The uniqueness of the contract is substantiated as a legal fact, which is explained by the fact that on the one hand it is capable of causing consequences in form of onset, change or termination of civil legal relations or subjective civil rights, legal obligations, and on the other - under the civil contract independent, determined by parties of legal transaction basis for the movement of binding legal relations are fixed, onset of which is associated with onset, change or termination of rights, obligations or even new civil relations between parties of contract. It is suggested that the terms of civil contract establish individual mechanisms for right termination of civil relations and legal models of right-terminating legal facts.

The author substantiates that the characteristic feature of contractual obligation is dependence of onset of legal fact in its structure on the lawful will of party (action) of legal transaction or objective circumstances of reality (event) which existence is provided for by legal model of certain legal fact in contract, which, in coincidence with actual circumstances established by such model can lead to achievement of reasonable expectation of parties of legal result and, accordingly, the termination of such obligation.

In addition, it has been proved that in practice situations of social conflict that arise between parties to contractual obligations are not exception. Conditions for occurrence of such conflict are onset of legal consequence that was not foreseen by parties to legal transaction as purpose which achievement is the aspiration of parties. The purpose of those facts are termination of legal relations in connection with establishment of defect character of actual or legal side of legal fact at the stage of exercise of right and inability to achieve legal result programmed by parties.

The particular attention is paid to such form of termination of contractual obligation as onset of cancellation and delayed condition of legal transaction. It is noted that persons which make legal transaction have the right to provide for termination of subjective civil rights and legal obligations by circumstance concerning which it is not known whether it will come or not (cancellation circumstance).

Key words: contract, legal fact, termination of contractual obligations, mechanism of legal regulation, conditional legal treaty.